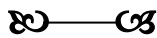

รูปแบบการบริหารจัดการวัดที่เป็นสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดสระบุรี*
THE MANAGEMENT OF TEMPLES THAT ARE THE DHAMMA PRACTICE
CENTERS IN SARABURI PROVINCE

พระครูภาวนาคุณาภรณ์ (ทรงศักดิ์ กิตติธโร), ประเสริฐ ธิลาว, พระมหาสุนันท์ สุนนโท,
พระเมธีธรรมจารย์ (ประสาร จันทสโร)

Phrakhru Bhavanakhunaporn (Songsak Kittidharo), Praseart Thilao,
Phramaha Sunan Sunando, Phrametidhammajan (Prasarn Chanthasaro)

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Corresponding Author E-mail: akkarawat.kit@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาสภาพทั่วไป ปัจจัยที่ส่งผลและนำเสนอรูปแบบ การบริหารจัดการวัดที่เป็นสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดสระบุรี เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ เก็บข้อมูลภาคสนามโดยการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้ให้ข้อมูลสำคัญ 25 รูปหรือคน ได้ใช้แบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง ที่มีค่าดัชนีวัดความเที่ยงตรงเชิงเนื้อหาทั้งฉบับ (S-CVI) เท่ากับ 1.00 เป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล และการสนทนากลุ่มเฉพาะร่วมกับผู้ทรงคุณวุฒิ จำนวน 8 รูปหรือคน โดยวิเคราะห์ข้อมูลด้วยเทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหาประกอบบริบท

ผลการวิจัยพบว่า 1. สำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดสระบุรีมีพื้นที่ มีสภาพแวดล้อมทางกายภาพที่มีความสัปปายะและมีพระวิปัสสนาจารย์ผู้ทรงความรู้ด้านกรรมฐานเป็นการเฉพาะ 2. ปัจจัยที่ส่งผลต่อการบริหารจัดการ คือ การบริหารบุคคล งบประมาณของภาครัฐ วัสดุอุปกรณ์ และการจัดการ 3. รูปแบบการบริหารจัดการวัดที่เป็นสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดสระบุรี โดยการบูรณาการกับหลักกสิกรรม 4 ประกอบด้วย 1) ฉันทะ : รักและศรัทธาในการทำงาน 2) วิริยะ : มีการพัฒนาสม่ำเสมอและต่อเนื่อง 3) จิตตะ : กล้าเสนอกล้าคิด กล้าตัดสินใจ 4) วิมังสา : ไตร่ตรองด้วยปัญญา

คำสำคัญ: การบริหารจัดการ; สำนักปฏิบัติธรรม; จังหวัดสระบุรี

*Received July 25, 2021; Revised August 10, 2021; Accepted August 11, 2021

Abstract

Objectives of this research were to study the general condition, factors affecting and present the administration model of the temples that are the Dhamma practice centers in Saraburi Province. Methodology was qualitative research, collecting data using In-Depth Interviewing 24 key informants with structured in-depth-interview script and data were collected from 8 participants in focus group discussion. Data were analyzed using descriptive content analysis techniques.

The findings of this research were as following: 1. The Dharma practice centers in Saraburi Province had physical environment that was comfortable. and there was a monk who had knowledge of meditation in particular. 2. Factors affecting management was personnel management, Government budgets, materials and management. 3. A management model of temples that were the Dharma practice Centers in Saraburi Province was the management integrated with the Path to success, Ithipada 4 consisted of 1) Chantha : Love and faith in work 2) Viriya, Persistence: There was constant and continuous development. 3) Chitta: Dare to offer, dare to think, dare to make decisions. 4) Vimangsa: contemplating with wisdom.

Keywords: Management; Dhamma Practice Center; Saraburi Province

บทนำ

ในปัจจุบันวัดที่มีคุณสมบัติตรงตามระเบียบมหาเถรสมาคมว่าด้วยการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด พ.ศ. 2543 และได้รับการจัดตั้งเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดได้เพิ่มจำนวนมากขึ้นมีการกระจายครอบคลุมทุกจังหวัดตามเจตนารมณ์แห่งระเบียบมหาเถรสมาคมแต่เนื่องจากสำนักปฏิบัติธรรมส่วนใหญ่ที่จัดตั้งขึ้นแล้วได้ดำเนินกิจกรรมภายใต้กรอบแนวคิดของปัจเจกชนซึ่งหากมองในภาพรวมแล้วจะเห็นว่ายังคงลักษณะต่างคนต่างทำขาดการประสานความร่วมมือกันระหว่างสำนักทำให้ขาดพลังขับเคลื่อนกิจกรรมไม่มีการกำหนดเกณฑ์มาตรฐานหรือแนวปฏิบัติสำหรับการติดตามและประเมินผลรวมทั้งขาดการสนับสนุนส่งเสริมด้านองค์ความรู้บุคลากรการบริหารจัดการงบประมาณและขาดการกระตุ้นส่งเสริมให้มีกิจกรรมการปฏิบัติธรรมเป็นประจำอย่างต่อเนื่องอย่างเป็นรูปธรรมทั้งนี้เนื่องจากยังไม่มีหน่วยงานที่ดูแลรับผิดชอบภารกิจดังกล่าวและไม่มีการกำหนดระเบียบหรือมาตรการบังคับหรือส่งเสริมใดๆที่ชัดเจนถึงกระนั้นก็ยัง

ชาตบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถในการเป็นพระวิปัสสนาจารย์ชาตบุคลากรที่มีประสบการณ์ในการปฏิบัติและการอบรมสั่งสอนเรื่องสมถวิปัสสนากัมมัฏฐานโดยส่วนมากแล้วพระภิกษุในประเทศไทยจะทำหน้าที่คณฤชระ (ศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมหรืองานด้าน นวกรรมอื่นๆ) ส่วนพระภิกษุที่ทำหน้าที่ด้านวิปัสสนาธุระ (หน้าที่ด้านการพัฒนาจิต) มีจำนวนน้อยเมื่อเทียบกับสัดส่วนความต้องการของประชาชนผู้สนใจในการปฏิบัติธรรม (ณัฐวรณ พงษ์อินทราภรณ์, 2564; ณัฐกานต์ บุญแนบ, 2562; พระครูสมุห์พรชัย ธีรปญโญ, 2563; พระทรงศักดิ์ ธีรธมโม, 2564; พระสมุห์สุรินทร์ รตนโชโตและคณะ, 2562)

ดังนั้นมหาเถรสมาคมผู้ปกครองดูแลคณะสงฆ์ได้เล็งเห็นความสำคัญนี้จึงได้ให้การส่งเสริมสนับสนุนให้สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติทำการสำรวจวัดทั่วประเทศที่มีความพร้อมจัดตั้งเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดขึ้นเพื่อรองรับประชาชนพุทธบริษัทที่สนใจใคร่ต่อการศึกษาอบรมปฏิบัติธรรมโดยการมุ่งให้แต่ละจังหวัดควรมีสถานักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดที่มีมาตรฐานเป็นที่ยอมรับในด้านการฝึกอบรมปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานอย่างน้อยจังหวัดละ 1 แห่งและพัฒนาให้มีคุณภาพมาตรฐานและมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น

วัดในพื้นที่จังหวัดสระบุรี มีจำนวน 510 วัด แยกเป็นวัดสังกัดคณะสงฆ์มหานิกาย จำนวน 489 วัด และสังกัดคณะสงฆ์ธรรมยุต จำนวน 21 วัด สำหรับอำเภอที่มีจำนวนวัดมากที่สุด ได้แก่ อำเภอแก่งคอย จำนวน 80 วัด รองลงมา ได้แก่ อำเภอหนองแค จำนวน 66 วัด อำเภอที่มีวัดน้อยที่สุด คืออำเภอดอนพุด จำนวน 10 วัด (สำนักงานจังหวัดสระบุรี, 2561) สำนักปฏิบัติธรรมที่ได้รับการจัดตั้งขึ้นตามระเบียบ มหาเถรสมาคม ว่าด้วยการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด พ.ศ. 2543 สำนักปฏิบัติธรรมที่ประกาศเป็นทางการ จังหวัดสระบุรีสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดสระบุรี มีทั้งสิ้น 12 แห่ง ดังนี้ 1) ตั้งอยู่ที่ วัดศรีบุรีรัตนาราม ตำบลปากเพรียว อำเภอเมืองสระบุรี จังหวัดสระบุรี 2) วัดทองพุ่มพวง ตำบลดาวเรือง อำเภอเมืองสระบุรี จังหวัดสระบุรี 3) วัดเขาพระ ตำบลบ้านป่า อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี 4) วัดมะขามเรียง ตำบลโคกใหญ่ อำเภอบ้านหมอ จังหวัดสระบุรี 5) วัดพระพุทธบาท ตำบลขุนโขลน อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี 6) วัดเขาวง ตำบลเขาวง อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี 7) วัดเกาะแก้วอรุณคาม ตำบลหนองหมู อำเภอวิหารแดง จังหวัดสระบุรี 8) วัดสมุหประดิษฐาราม ตำบลสวนดอกไม้ อำเภอเสาไห้ จังหวัดสระบุรี 9) วัดถ้ำดาวเขาแก้ว ตำบลลำพญากลาง อำเภอมวกเหล็ก จังหวัดสระบุรี 10) วัดดอนพุด ตำบลดอนพุด อำเภอดอนพุด จังหวัดสระบุรี (สำนักงานส่งเสริมพระกรรมฐานเมือง สระบุรี, 2563) 11) วัดท่าพง ตำบลปากเพรียว อำเภอเมืองสระบุรี จังหวัดสระบุรี 12) วัดแก่งป่าสัก ตำบลสองคอน อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี ซึ่งจะเห็นได้ว่าสำนักปฏิบัติ

ธรรมในเขตพื้นที่อำเภอหนองแค ยังไม่ได้รับการประกาศเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดสระบุรี

จากความเป็นมาและความสำคัญของปัญหาดังกล่าวผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาความเป็นไปได้ในการหารูปแบบที่เหมาะสมในการบริหารจัดการวัดที่เป็นสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดสระบุรีที่สมบูรณ์แบบนำมาปรับประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์โดยบูรณาการหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเข้ากับแนวคิดทฤษฎีการบริหารทางโลกมาใช้ในการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมในสมัยปัจจุบันเพื่อความสำเร็จแบบในการบริหารจัดการวัดให้เป็นสำนักปฏิบัติธรรมที่ตรงจุดและก่อให้เกิดประสิทธิภาพรวมถึงให้เกิดประสิทธิผลมากที่สุดอย่างมีคุณภาพตามวัตถุประสงค์ที่มหาเถรสมาคมและสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติได้กำหนดไว้

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อวิเคราะห์สภาพทั่วไปในการบริหารจัดการวัดที่เป็นสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดสระบุรี
2. เพื่อศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดสระบุรี
3. เพื่อนำเสนอรูปแบบการบริหารจัดการวัดที่เป็นสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดสระบุรี

วิธีดำเนินการวิจัย

1. รูปแบบการวิจัย

รูปแบบการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยการใช้การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) และการสนทนากลุ่มเฉพาะ (Focus Group Discussion)

2. ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

(1) ผู้ให้ข้อมูลสำคัญสำหรับสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) จำนวน 24 รูปหรือคน ประกอบด้วย กลุ่มพระสังฆาธิการ ผู้บริหารสำนักปฏิบัติธรรม กลุ่มเจ้าหน้าที่หน่วยงานราชการ โดยเลือกแบบเจาะจง (Purposive Sampling)

(2) ผู้ทรงคุณวุฒิสำหรับการสนทนากลุ่มเฉพาะ โดยมีผู้ทรงคุณวุฒิเข้าร่วมการสนทนากลุ่มเฉพาะที่มีความรู้ในเรื่องของการปฏิบัติธรรมเฉพาะด้านการปฏิบัติธรรม จำนวน 8 รูป/คน จากการเลือกแบบเจาะจง (Purposive Sampling)

3. เครื่องมือในการวิจัย

3.1 การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) เพื่อให้ได้ข้อมูลที่รอบด้านและลึกซึ้ง โดยผู้วิจัยใช้การสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง (Structured Interview) มีลักษณะ

เป็นคำถามแบบปลายเปิดเพื่อให้ได้ข้อมูลเชิงลึกตรงตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย โดยผู้ศึกษาจะใช้กับผู้ให้ข้อมูลสำคัญดังกล่าวข้างต้น

3.2 การสนทนากลุ่มเฉพาะ (Focus Group Discussion) เพื่อให้ได้ข้อมูลที่รอบด้านและลึกซึ้ง จากการร่วมพูดคุยกันระหว่างผู้วิจัยกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ โดยใช้แบบสนทนากลุ่มเฉพาะที่มีความสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการวิจัยเพื่อให้ได้คำตอบในเชิงเหตุผล โดยผู้ศึกษาจะใช้กับผู้เข้าร่วมการสนทนากลุ่มเฉพาะดังกล่าวข้างต้น

4. การเก็บรวบรวมข้อมูล

ดำเนินการสัมภาษณ์ ตามวัน เวลา และสถานที่ ที่กำหนดไว้จนครบทุกประเด็น โดยขออนุญาตจดบันทึก และมีการบันทึกเสียงประกอบการสัมภาษณ์

5. การวิเคราะห์ข้อมูล

5.1 การวิเคราะห์ข้อมูลจากการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) โดยการวิเคราะห์เนื้อหาที่ได้จากการศึกษาเอกสารต่าง ๆ อย่างเป็นระบบและมีความเชื่อมโยงกัน

5.2 การวิเคราะห์ข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) โดยผู้วิจัยพยายามรักษาสำนวนเดิมของผู้ให้สัมภาษณ์รวมทั้งปรับแก้ให้มีความชัดเจนทางการสื่อสาร ความหมาย และลดข้อความที่ซ้ำซ้อนกัน

5.3 การวิเคราะห์ข้อมูลจากการสนทนากลุ่มเฉพาะ (Focus Group Discussion) ที่ประกอบ ด้วยผู้ดำเนินการสนทนา (Moderator) ผู้จดบันทึก (Note Taker) ผู้ช่วยทั่วไป (Assistant) และผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants) โดยใช้หัวข้อปัญหาและคำถามที่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์การวิจัย ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการวิเคราะห์เนื้อหาเชิงพรรณนา

ผลการวิจัย

1. สภาพทั่วไปในการบริหารจัดการวัดที่เป็นสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดสระบุรี

การวิเคราะห์สภาพทั่วไปของการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดสระบุรีนั้น กำหนดกรอบในการวิเคราะห์โดยใช้ SWOT Analysis โดยกำหนดไว้ 4 ด้าน คือ จุดแข็ง จุดอ่อน โอกาส และอุปสรรค มีสาระสำคัญ สรุปได้ดังนี้

จุดแข็ง (Strength) เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายในองค์กรหรือวัดที่เป็นสำนักปฏิบัติธรรมทั้ง 12 แห่งในจังหวัดสระบุรีนั้น มีจุดแข็งที่อยู่ในบริบทเดียวกันคือ มีพื้นที่ มีสภาพแวดล้อมทางกายภาพที่มีความสัปปายะคือมีความสะดวกสบาย มีความพร้อมในการรองรับพุทธศาสนิกชนมาปฏิบัติธรรมอยู่ตลอดเวลา แต่ละแห่งมีลักษณะสภาพแวดล้อมทางกายภาพที่เป็นสถานที่ปฏิบัติธรรมที่มีความร่มรื่นมีบรรยากาศอยู่ในเกณฑ์ที่ดี สะอาด

สวยงาม นอกจากนี้ความเป็นวัดเก่าแก่มีประวัติศาสตร์ความเป็นมาอย่างยาวนาน ทำให้พุทธศาสนิกชนในพื้นที่และจังหวัดใกล้เคียงมีความศรัทธาหยิ่งรำลึกฝังแน่นและให้การสนับสนุนด้านปัจจัยทำบุญและเข้าร่วมปฏิบัติธรรมตามโอกาสสำคัญอย่างสม่ำเสมอ

จุดอ่อน (Weakness) จุดอ่อนของสำนักปฏิบัติธรรมในบรรดาทั้ง 12 แห่งนั้น จะมีบริบทที่คล้ายคลึงกันได้แก่ ภาวะเปียบการปฏิบัติขาดความยืดหยุ่น ซึ่งการกำหนดแนวปฏิบัติธรรมฐานนั้น แทบจะทุกแห่งไม่ได้แยกการปฏิบัติระหว่างช่วงวัยของผู้ปฏิบัติ เช่น วัยหนุ่มสาวหรือวัยสูงอายุ หรือวัยรุ่น เพราะพื้นฐานการปฏิบัติของพุทธศาสนิกชนแต่ละช่วงวัยไม่เท่ากัน นอกจากนี้ในพื้นที่จังหวัดสระบุรีมีสำนักปฏิบัติธรรมจำนวน 12 แห่ง ซึ่งแต่ละแห่งนั้นจะมีพระวิปัสสนาจารย์แห่งละไม่เกิน 1-2 รูป เมื่อมีพุทธศาสนิกชนเข้าวัดมาปฏิบัติธรรมมากขึ้น จำนวนพระวิปัสสนาจารย์ที่สามารถสับเปลี่ยนหมุนเวียนกันมาสอนกรรมฐานนั้นไม่เพียงพอ ในบางโอกาสที่พระวิปัสสนาจารย์ของบางสำนักปฏิบัติธรรมติดภารกิจหรือป่วย และไม่สามารถไปนิมนต์พระวิปัสสนาจารย์จากที่อื่นมาปฏิบัติหน้าที่แทนกันได้ และขาดการจัดตั้งเครือข่ายของสำนักปฏิบัติธรรม ทั้งนี้เพื่อเป็นการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ของบุคลากรในด้านการเรียนการสอนกรรมฐาน คือพระวิปัสสนาจารย์ และการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมของบุคลากรภายในวัด อันได้แก่ เจ้าอาวาส พระวิปัสสนาจารย์ และพระภิกษุสามเณร หรือคฤหัสถ์ที่เป็นเจ้าหน้าที่ดูแลอำนวยความสะดวก

โอกาส (Opportunity) คือ สิ่งที่คาดการณ์ว่าสำนักปฏิบัติธรรมอาจจะได้รับผลกระทบในเชิงบวกที่จะเกิดขึ้นในอนาคตอันใกล้ ได้แก่ คณะสงฆ์และหน่วยงานภาครัฐให้การสนับสนุนมากขึ้น ทั้งในด้านปัจจัยไทยธรรม งบประมาณสนับสนุน และการสนับสนุนในส่วนที่ไม่อิงงบประมาณ การมีเครือข่ายของสำนักปฏิบัติธรรมเกิดขึ้นโดยการสนับสนุนขององค์กรภาครัฐและส่วนงานที่เกี่ยวข้อง เช่น การสนับสนุนการพัฒนาพระวิปัสสนาจารย์ การฝึกอบรมเจ้าหน้าที่ผู้บริหารงานสำนักปฏิบัติธรรม และโอกาสในการเผยแพร่การปฏิบัติธรรมในสังคมออนไลน์มากขึ้น

อุปสรรค (Treats) คือ ภาวะคุกคามที่เกิดขึ้นจากภายนอกวัดเป็นสิ่งที่ไม่สามารถกำหนดเองได้หรือควบคุมได้ ประกอบด้วย การระบาดของโรคไวรัสโควิด-19 ทำให้คนเข้าวัดน้อยลงและบางช่วงภาครัฐสั่งห้าม ความเปลี่ยนแปลงของยุคสมัย ในปัจจุบันอยู่ในยุคที่สังคมออนไลน์กำลังเฟื่องฟู ทุกสิ่งทุกอย่างในชีวิตประจำวันมักจะผูกติดอยู่กับสังคมออนไลน์เป็นหลักของคนทุกช่วงวัย และจาก ความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีการสื่อสารและช่องทางการรับสารทางสังคมออนไลน์มีมากขึ้น อันเนื่องมาจากในปัจจุบันมีสำนักปฏิบัติธรรมจากทั่วประเทศได้มีการเผยแพร่และสอนปฏิบัติธรรมกรรมฐานด้วยระบบออนไลน์ผ่านช่องทางสังคมออนไลน์ไม่ว่าจะเป็น เฟสบุ๊กหรือยูทูบ ทำให้คนส่วนใหญ่เลือกที่จะรับชมการ

เผยแผ่ธรรมและการสอนกรรมฐานจากสำนักปฏิบัติธรรมที่มีชื่อเสียงแบบออนไลน์มากกว่า การเข้าวัดที่อยู่ในพื้นที่

2. ปัจจัยที่ส่งผลต่อการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดสระบุรี

การวิเคราะห์ปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อการบริหารจัดการของวัดที่เป็นสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดสระบุรีนั้น ใช้กรอบการวิเคราะห์ตามหลักการบริหารปัจจัย 4m's ประกอบด้วยการบริหารงานบุคคล งบประมาณ วัสดุอุปกรณ์ และการบริหารจัดการ มีสาระสำคัญ สรุปได้ดังนี้

ด้านการบริหารบุคคล (Man) ปัจจัยที่สำคัญที่ส่งผลกระทบต่อการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมได้แก่ 1) เจ้าอาวาส สำหรับการบริหารจัดการวัดให้มีประสิทธิภาพนั้น ขึ้นอยู่กับความสามารถในการบริหารจัดการของพระภิกษุสามเณรภายในวัดเป็นสำคัญ โดยเฉพาะเจ้าอาวาส ซึ่งเป็นผู้ปกครองคณะสงฆ์ระดับต้น เป็นบุคคลสำคัญซึ่งมีหน้าที่เป็นผู้นำในการบริหารจัดการวัดในด้านต่าง ๆ ตามอำนาจหน้าที่ของเจ้าอาวาส ซึ่งเป็นไปตามภารกิจของคณะสงฆ์ 6 ด้าน โดยเฉพาะด้านการปกครอง เพราะเจ้าอาวาสเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญใน การตัดสินใจ วางแผน กำหนดนโยบาย บริหารบุคลากรในวัดให้ทำงานอย่างมีประสิทธิภาพ 2) พระวิปัสสนาจารย์ ผู้รับผิดชอบด้านการสอนกรรมฐาน เป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการนำพาผู้ปฏิบัติให้ได้รับทักษะและความรู้ที่สมบูรณ์ถูกต้องและการเผยแผ่หลักธรรมคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า จะต้องเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถ ในพระธรรมคำสอนและหลักการปฏิบัติอย่างชัดเจน รู้ลึก รู้จริง

ด้านการเงิน (Money) ในภาวะการปัจจุบันวัดได้รับการสนับสนุนปัจจัยเพื่อการบริหารจัดการจากหลายแหล่งได้แก่ 1) ปัจจัยทำบุญจากพุทธศาสนิกชน ซึ่งในปัจจุบันพบว่ามีน้อยมาก จากการระบาดของโควิดที่ส่งผลกระทบในวงกว้างของเศรษฐกิจไทย 2) ปัจจัยจากงบประมาณของภาครัฐ ได้รับการจัดสรรแต่ยังไม่เพียงพอ

ด้านวัสดุอุปกรณ์ (Material) ปัจจัยด้านวัสดุอุปกรณ์ที่ส่งผลกระทบได้แก่ 1) เครื่องใช้สอยอำนวยความสะดวกพื้นฐานแก่ผู้ปฏิบัติธรรมไม่เพียงพอ หากเป็นช่วงเทศกาลวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาจะมีพุทธศาสนิกชนเป็นจำนวนมากเข้ามาปฏิบัติกรรมฐานในวัด ทำให้วัสดุอุปกรณ์เครื่องใช้สอยที่อำนวยความสะดวกแก่การปฏิบัติไม่เพียงพอต่อการใช้งาน 2) อุปกรณ์ที่สอดคล้องกับเทคโนโลยีสมัยใหม่ คือ อุปกรณ์ทางการสื่อสารที่จะใช้ในการประชาสัมพันธ์การปฏิบัติธรรม จะใช้ระบบการสื่อสารผ่านเทคโนโลยีสารสนเทศได้แก่ อินเทอร์เน็ต โลก และเฟสบุ๊ก เป็นต้น ทำ นั้นก็จะได้มาจากงบประมาณของทางสำนักปฏิบัติธรรมเสียเป็นส่วนใหญ่ หรืออาจจะมาจากความศรัทธาขององค์กร หรือญาติโยมบริจาคให้

ด้านการจัดการ (Management) ปัจจัยที่ส่งผลต่อการบริหารจัดการ ได้แก่ 1) การจัดตั้งเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรม ที่จะต้องดำเนินการให้สำนักปฏิบัติธรรมมีความเชื่อมโยงระหว่างเครือข่ายที่เป็นจุดศูนย์กลางกับเครือข่ายที่เป็นสาขาให้สามารถที่จะประสานหรือมีข้อมูลของผู้ปฏิบัติธรรมที่จะเอื้ออำนวยความสะดวกแก่ผู้ปฏิบัติธรรม 2) การจัดระบบการจัดการสภาพแวดล้อมทางกายภาพ และปัญหาด้านการจัดการสิ่งแวดล้อม ได้แก่ ปัญหาการจัดการน้ำทิ้ง ปัญหาขยะมูลฝอย เป็นต้น

3. รูปแบบการบริหารจัดการวัดที่เป็นสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดสระบุรี

ข้อมูลที่ได้จากการวิเคราะห์สภาพทั่วไปของการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดสระบุรี และข้อมูลที่ได้จากการวิเคราะห์ปัจจัยที่ส่งผลต่อการบริหารจัดการของวัดที่เป็นสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดสระบุรี ซึ่งเป็นข้อมูลสารสนเทศสองส่วนอันมีความเกี่ยวเนื่องกัน เมื่อได้ข้อมูลสารสนเทศแล้วในลำดับถัดไปคือการใช้ข้อมูลสารสนเทศประกอบการตัดสินใจของผู้บริหารที่เป็นเจ้าอาวาส เจ้าสำนักปฏิบัติธรรม หรือผู้ที่เกี่ยวข้องในการกำหนดแนวนโยบาย ยุทธศาสตร์ แผนงานและโครงการในการบริหารจัดการวัดที่เป็นสำนักปฏิบัติธรรม โดยผู้วิจัยสังเคราะห์รูปแบบโดยการบูรณาการกับหลักอิทธิบาท 4 โดยมีหลักการดังนี้

(1) **ฉันทะ : รักและศรัทธาในการทำงาน** ในการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรม จึงควรมีการบริหารงานให้เกิดความรักและศรัทธาใน 5 มิติ ประกอบด้วย มิติที่ 1 : ความรักและศรัทธาต่อเพื่อนร่วมงาน มิติที่ 2 : ความรักและศรัทธาต่อผู้บังคับบัญชา มิติที่ 3 : ความรักและศรัทธาต่อผู้ใต้บังคับบัญชา มิติที่ 4 : ความรักและศรัทธาต่อผู้บริหาร มิติที่ 5 : ความรักและศรัทธาต่อองค์กร หากมองในภาพรวมสำนักปฏิบัติธรรมก็เปรียบเสมือนเป็น คนคนหนึ่งซึ่งเป็นภาพรวมของทั้งหมดที่ชัดเจน การที่เราประทับใจต่อองค์กรนั้นทำให้เกิดความรักและศรัทธาในการทำงานได้ง่าย เติมที่กับการทำงาน และส่งผลต่อความสำเร็จได้ง่าย ในทางตรงกันข้าม หากเราไม่มีความภูมิใจในองค์กรเลย ไม่ชอบองค์กรทั้งที่งานที่ทำก็เป็นงานที่ชอบและทำได้ดี ก็อาจทำให้ไม่เกิดความรักและศรัทธาในองค์กร และย้ายไปอยู่องค์กรที่ตนภูมิใจมากกว่า ซึ่งจะเกิดความรักและศรัทธาในการทำงานได้ดีกว่า ดังนั้นการสร้างภาพลักษณ์องค์กรที่ดีจึงมีส่วนสำคัญในการสร้างความรักและศรัทธาในการทำงานได้หลายระดับ และส่งผลดีต่อบุคคลกรในทุกภาคส่วนด้วย การออกแบบกิจกรรมได้แก่ การจัดอบรมสัมมนาในการพัฒนาศักยภาพของการปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรม และการฝึกอบรมเชิงปฏิบัติการในการพัฒนาพระวิปัสสนาจารย์ เป็นต้น

(2) **วิริยะ : มีการพัฒนาสม่ำเสมอและต่อเนื่อง** การจัดกิจกรรมของการปฏิบัติธรรมกรรมฐานอย่างต่อเนื่อง สม่ำเสมอ มิได้จัดตามกระแสนิยมของสังคมเพียงบางโอกาส

มีรูปแบบการดำเนินงานแบบคิดใหม่ ทำใหม่ เปี่ยมไปด้วยพลังสร้างสรรค์ การออกแบบกิจกรรมในบริบทนี้ ได้แก่ การพัฒนาสภาพแวดล้อมทางกายภาพในบริเวณวัดให้มีพื้นที่สีเขียว ลดภาวะโลกร้อน และจัดกิจกรรมดึงเยาวชนคนรุ่นใหม่เข้าวัดปฏิบัติธรรม ควรมีการจัดกิจกรรมปฏิบัติธรรมระยะสั้นในทุกวันหยุดสุดสัปดาห์ โดยอาจจะทำเป็นหลักสูตรประกาศนียบัตรมอบให้สำหรับผู้เข้าร่วมกิจกรรม เป็นต้น

(3) จิตตะ : กล้าเสนอ กล้าคิด กล้าตัดสินใจ เจ้าอาวาสและพระวิปัสสนาจารย์ อาจจะอยู่ในบทบาทเดียวกัน ซึ่งจะต้องมีความรับผิดชอบต่อบุคคลในทุกระดับ การเป็นผู้บริหารองค์ที่อยู่ในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของยุคสมัยใหม่นั้น จึงควรมีการปรับตัวให้เท่าทันกับยุคสมัยนั้น ๆ โดยเริ่มจาก มีความเชื่อมั่น กล้าคิด กล้าตัดสินใจ สร้างทางเลือกใหม่ ๆ ให้กับสังคม ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ที่สอดคล้องกับยุคสมัยไทยแลนด์ 4.0 การออกแบบกิจกรรมในบริบทนี้ ได้แก่ การกำหนดกิจกรรมนำวิปัสสนาจากวัดสู่บ้าน สู่ชุมชน สู่โรงเรียน ตามโอกาสสำคัญ วันนักขัตฤกษ์ หรือทุกวันหยุดสุดสัปดาห์ เป็นต้น

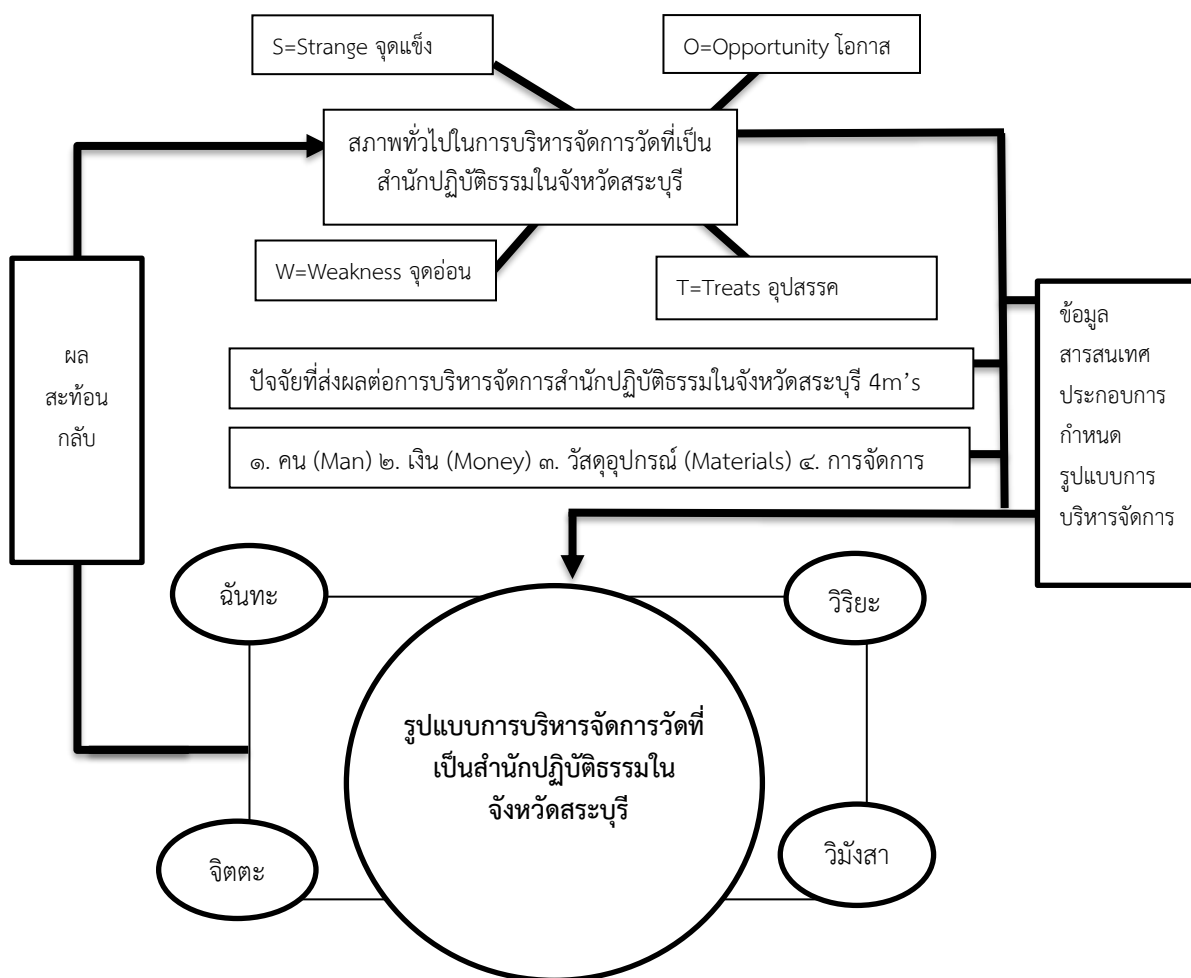
(4) วิมังสา : ไตร่ตรองด้วยปัญญา การบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมโดยหมั่นใช้ปัญญา พิจารณาเหตุผลไตร่ตรองด้วยปัญญาใน 6 ด้าน ได้แก่ 1) การรู้จักและเข้าใจในหลักการ ระเบียบ และกฎเกณฑ์ของสิ่งต่างๆ ในสังคม ในการที่จะกำหนดแนวปฏิบัติกรรมฐานให้สอดคล้องกับกฎเกณฑ์ของสังคมนั้น ๆ 2) การเป็นผู้รู้จักผลหรือประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการกระทำ สามารถอธิบายถึงความมุ่งหมายของการดำเนินภารกิจของสำนักปฏิบัติธรรมได้ทุกรายละเอียด 3) การรู้จักวิเคราะห์ประมาณสถานะของตนเองได้ว่า โดยฐานะ ภาวะกำลัง ความรู้ ความถนัด ความสามารถ และต้นทุนขององค์กรมีอยู่เท่าใด เพื่อจะได้พัฒนาตนแก้ไขปรับปรุงตน เป็นการเตรียมตัวให้สอดคล้องกับงานที่จะต้องปฏิบัติ 4) การรู้จักความพอเพียง รู้จักความพอเหมาะพอดี ในการบริหารแบบสมดุล ไม่สุดโต่งด้านหนึ่งด้านใดในการบริหารจัดการ 5) การรู้จักไตร่ตรองเรื่องกาลเวลาอันเหมาะสมในการบริหารกิจการนั้นๆ จัดลำดับความสำคัญก่อนหลัง 6) รู้จักอัตลักษณ์ของชุมชน วัฒนธรรมองค์กรของสังคม รวมถึงรู้จักว่าชุมชน 7) การรู้จักความแตกต่างระหว่างบุคคล ทั้งนี้การออกแบบกิจกรรมในบริบทนี้ ได้แก่ การกำหนดหรือการออกระเบียบ ประกาศ ข้อบังคับ ที่เกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมสำหรับใช้ภายในวัดและสำหรับใช้กับพุทธศาสนิกชนบุคคลภายนอก เพื่อให้มีกรอบแนวทางในการปฏิบัติที่เป็นไปในทิศทางเดียวกัน และสอดคล้องกับกฎหมายบ้านเมืองที่กำหนดโดยรัฐบาลหรือส่วนงานภาครัฐที่เกี่ยวข้องและกฎหรือประกาศของมหาเถรสมาคม

อภิปรายผลการวิจัย

ในการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรม จึงควรมีการบริหารงานให้เกิดความรักและศรัทธาใน 5 มิติ ประกอบด้วย มิติที่ 1 : ความรักและศรัทธาต่อเพื่อนร่วมงาน มิติที่ 2 : ความรักและศรัทธาต่อผู้บังคับบัญชา มิติที่ 3 : ความรักและศรัทธาต่อผู้ใต้บังคับบัญชา มิติที่ 4 : ความรักและศรัทธาต่อผู้บริหาร มิติที่ 5 : ความรักและศรัทธาต่อองค์กร หากมองในภาพรวมสำนักปฏิบัติธรรมก็เปรียบเสมือนเป็นคนคนหนึ่งซึ่งเป็นภาพรวมของทั้งหมดที่ชัดเจน การที่เราประทับใจต่อองค์กรนั้นทำให้เกิดความรักและศรัทธาในการทำงานได้ง่ายเต็มที่กับการทำงาน และส่งผลต่อความสำเร็จได้ง่าย ในทางตรงกันข้าม หากเราไม่มีความภูมิใจในองค์กรเลย ไม่ชอบองค์กรทั้งที่งานที่ทำก็เป็นงานที่ชอบและทำได้ดี ก็อาจทำให้ไม่เกิดความรักและศรัทธาในองค์กร และย้ายไปอยู่องค์กรที่ตนภูมิใจมากกว่า ซึ่งจะเกิดความรักและศรัทธาในการทำงานได้ดีกว่า ดังนั้นการสร้างภาพลักษณ์องค์กรที่ดีจึงมีส่วนสำคัญในการสร้างความรักและศรัทธาในการทำงานได้หลายระดับ และส่งผลดีต่อบุคคลกรในทุกภาคส่วนด้วย การออกแบบกิจกรรมได้แก่ การจัดอบรมสัมมนาในการพัฒนาศักยภาพของการปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรม และการฝึกอบรมเชิงปฏิบัติการในการพัฒนาพระวิปัสสนาจารย์ เป็นต้น จากผลการวิจัยดังกล่าว สอดคล้องกับงานวิจัยของ พระมหานพดล ปุณฺณสุวฑฺฒโก (2560) พบว่า องค์ประกอบที่ส่งผลต่อประสิทธิภาพการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรม คือการบริหารตามหลักอิทธิบาท 4 มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการบริหารสำนักปฏิบัติธรรม (1) ด้านฉันทะ คือ เลือกใช้บุคลากรให้เหมาะสมกับงาน ส่งเสริมให้บุคลากรทำงานเพื่อถวายเป็นพุทธบูชา ถวายเป็นพระราชกุศล สร้างแรงจูงใจแก่บุคลากรให้มีจิตอาสา (2) ด้านวิริยะ คือส่งเสริมความรับผิดชอบ เพิ่มพูนความรู้ ฝึกอบรมวิธีการทำงานแก่บุคลากรให้มีจิตอาสาดูแลการพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรมให้เป็นไปตามเป้าหมาย (3) ด้านจิตตะ คือตั้งใจพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรม คัดวิเคราะห์ข้อมูลแบบโยนิโสมนสิการมีสติไตร่ตรองการทำงาน คอยดูแลเอาใจใส่ผลงานตามนโยบายและแผนงาน (4) ด้านวิมังสา คือ พิจารณาเหตุผล วิเคราะห์จุดเริ่มของการทำงาน สามารถสร้างจุดแข็งและหาจุดอ่อนจากการคิดแล้วนำมาศึกษาปัญหาอุปสรรคและแนวทางการพัฒนาทรัพยากรทั้งปวงให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ และยังสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระครูวิสุทธาสนันท์คุณ (สุรศักดิ์ วิสุทธาจาโร) (2558) พบว่า รูปแบบแนวคิดและวิธีการในการบริหารจัดการวัด ชื่อว่ามีส่วนสำคัญยิ่งในการบริหารจัดการให้องค์กรคณะสงฆ์ให้มีประสิทธิภาพประสิทธิผล ฉะนั้นผู้ที่จะเป็นผู้นำในการบริหาร/การปกครองวัดและคณะสงฆ์ในยุคปัจจุบันนี้ต้องเป็นผู้ที่มีวิสัยทัศน์ มีความรู้ ความสามารถ ความเสียสละ และยอมรับความคิดเห็นของผู้อื่นตลอดจนเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยจริยวัตรข้อปฏิบัติเป็นที่ยอมรับของคณะสงฆ์และสังคมโดยรวมและที่สำคัญจะต้องเป็นนักปกครองที่มีความซื่อสัตย์

ยุติธรรม และยังสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระพิพัฒน์ โสภณจิตฺโต ทับงาม และคณะ (2563) พบว่า รูปแบบการบริหารจัดการด้านสถานที่ที่เหมาะสม คือ จัดสถานที่ภายในวัด ให้มีความเป็นสัปปายะ เน้นความสงบร่มรื่น มีพื้นที่สีเขียว และเน้นนำวัสดุธรรมชาติมาใช้งาน มีสถานที่สำหรับการเดินจงกรมและนั่งสมาธิที่เหมาะสม อากาศถ่ายเทสะดวก ด้านวิทยากร คือ พระวิปัสสนาจารย์มีศีลาจารวัตรที่งดงาม (ศีล) มีองค์ธรรมที่สมบูรณ์ (สมาธิ) มีความสามารถในการสอนกรรมฐาน สอบอารมณ์ รวมถึงแนะนำวิธีการแก้วิปัสสนูปกิเลสให้แก่โยคีผู้ปฏิบัติได้ (ปัญญา) เป็นต้น ด้านการบริหารจัดการ คือ นำเอาหลักการบริหารสมัยใหม่ 4 M PDCA มาใช้ในการวางแผนในทุกๆด้าน

องค์ความรู้จากการวิจัย

ภาพที่ 1 องค์ความรู้จากการวิจัย

ข้อมูลที่ได้จากการวิเคราะห์สภาพทั่วไปของการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดสระบุรี และข้อมูลที่ได้จากการวิเคราะห์ปัจจัยที่ส่งผลต่อการบริหารจัดการของวัดที่เป็นสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดสระบุรี ซึ่งเป็นข้อมูลสารสนเทศสองส่วนอันมีความเกี่ยวเนื่องกัน เมื่อได้ข้อมูลสารสนเทศแล้วในลำดับถัดไปคือการใช้ข้อมูลสารสนเทศประกอบการตัดสินใจของผู้บริหารที่เป็นเจ้าอาวาส เจ้าสำนักปฏิบัติธรรม หรือผู้ที่เกี่ยวข้องในการกำหนดแนวนโยบาย ยุทธศาสตร์ แผนงานและโครงการในการบริหารจัดการวัดที่เป็นสำนักปฏิบัติธรรม โดยผู้วิจัยสังเคราะห์รูปแบบโดยการบูรณาการกับหลักอิทธิบาท 4 คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1. หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรดำเนินการช่วยเหลือสำนักปฏิบัติธรรมเพื่อแสวงหาความร่วมมือและดำเนินงานร่วมกันโดยมีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเพื่อพัฒนาแนวทางการปฏิบัติที่เป็นไปในแนวทางเดียวกันเพื่อเป็นการขับเคลื่อนให้เป็นไปในทิศทางเดียวกันทั้งจังหวัด

2. คณะสงฆ์และหน่วยงานราชการที่มีส่วนเกี่ยวข้องตลอดจนองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นและหน่วยงานภาคเอกชนควรประสานความร่วมมือกันจัดตั้งกองทุนสนับสนุนให้กับสำนักปฏิบัติธรรมเพื่อใช้ในการจัดซื้อ จัดหา วัสดุอุปกรณ์สำหรับการปฏิบัติธรรมให้กับสำนักปฏิบัติธรรมที่ยังขาดแคลนทุนสนับสนุน

ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติการ

1. สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแต่ละแห่ง ควรพัฒนาสถานที่ให้สะอาด สวยงาม ร่มรื่น เป็นสัปปายะ ขยายสถานที่ให้พอเพียงและเหมาะสม ทั้งสถานที่ปฏิบัติธรรม และสถานที่พักอาศัย

2. สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแต่ละแห่ง ควรจัดหลักสูตรการปฏิบัติธรรมที่เหมาะสมกับกลุ่มคนที่มีรายได้น้อย และหลักสูตรการปฏิบัติธรรมที่เหมาะสมกับวัยให้กับกลุ่มเยาวชน ทั้งที่ยังศึกษาเล่าเรียนและที่อยู่นอกระบบการศึกษาภาคปกติ เพื่ออำนวยความสะดวกให้แก่กลุ่มเป้าหมายนี้ด้วย

3. เจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแต่ละแห่ง ควรศึกษาและปฏิบัติธรรมให้เห็นผลรักษาศีลาจารวัตรตามพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด เพราะเป็นบ่อเกิดแห่งความเลื่อมใสศรัทธา และควรที่จะอยู่ต้อนรับญาติโยมในวันหยุดราชการและวันนักขัตฤกษ์ เพราะเป็นวันที่ญาติโยมมีเวลาเดินทางไปยังสำนักได้โดยสะดวก

ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

1. ในการศึกษาวิจัยครั้งต่อไป ควรเปลี่ยนพื้นที่ในการศึกษาไปยังสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาคอื่นๆ
2. ควรศึกษาวิจัยเพิ่มเติมในเรื่องเรื่อง รูปแบบการจัดการสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดดีเด่นในเขตปกครองคณะสงฆ์จังหวัดอื่นๆ เพื่อคูนแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงในทุก 5 ปี
3. ควรศึกษาปัจจัยในการเข้าร่วมหรือไม่เข้าร่วมปฏิบัติธรรม ในสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดต่างๆ ของบุคคลทั่วไป ทั้งในเขตปกครองคณะสงฆ์อื่นๆ

เอกสารอ้างอิง

- กองพุทธศาสนศึกษา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. (2553). *สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดดีเด่นประจำปี 2553*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.
- ณัฐวรณ พงษ์อินทราภรณ์. (2564). ความพึงพอใจของสตรีต่อการปฏิบัติธรรมในวัดหนองบัวหึง อำเภอบางท้อ จังหวัดราชบุรี. *วารสารพุทธนวัตกรรมการจัดการ*, 4(2), 48-56.
- ณัฐกานต์ บุญแนบ. (2562). การนำหลักพุทธธรรมมาปลูกฝังให้กับต้นกล้าที่เป็นเยาวชนซึ่งเป็นอนาคตของชาติ. *วารสารสหวิทยาการนวัตกรรมการบริหาร*, 2(2), 55-64.
- พระครูวิสุทธาณันทคุณ (สุรศักดิ์ วิสุทธาจาโร). (2558). *การบริหารจัดการวัดเพื่อความมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนา* (ดุขกัณิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการเชิงพุทธ). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระครูสมุห์พรชัย ธีรปัญญา. (2563). การพัฒนาการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดเพชรบุรีในอำเภอบ้านลาด จังหวัดเพชรบุรี. *วารสารพุทธนวัตกรรมการจัดการ*, 3(1), 1-10.
- พระทรงศักดิ์ ธีรธมโม. (2564). ผลสัมฤทธิ์จากการปฏิบัติธรรมของประชาชนที่วัดมเหยงคณ์จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. *วารสารพุทธนวัตกรรมการจัดการ*, 4(1), 57-64.
- พระพิพัฒน์ ไสภณจิตโต ทับงามและคณะ. (2563). รูปแบบการบริหารจัดการของสำนักปฏิบัติธรรม ประจำจังหวัดอ่างทอง เพื่อเสริมสร้างศักยภาพทางปัญญา. *วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร*, 8(1), 222-232.

- พระมหานพดล ปุณฺณสุวฑฺฒโก. (2560). *ประสิทธิผลการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรม* (ดัชนีนิพนธ์พุทธศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการเชิงพุทธ). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระสมุห์สุรินทร์ รตนโชโตและคณะ. (2562). ความพึงพอใจของพุทธศาสนิกชนที่มีต่อการจัดปฏิบัติธรรมของวัดป่าพุทธาราม อำเภอโพธาราม จังหวัดราชบุรี. *วารสารสหวิทยาการนวัตกรรมการบริหาร*, 2(2), 1-10.
- สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.). (2559). *วัดสร้างสุข โลกแห่งสัจพายุ*. กรุงเทพฯ: โครงการวัดสร้างสุข สมาคมส่งเสริมเทคโนโลยี (ไทย-ญี่ปุ่น).
- สำนักงานจังหวัดสระบุรี. (2561). *แผนพัฒนาจังหวัดสระบุรี (พ.ศ. 2561 – 2564)*. สระบุรี: สำนักงานจังหวัดสระบุรี.
- สำนักงานส่งเสริมพระกรรมฐาน เมือง สระบุรี. (2563). *สำนักปฏิบัติธรรมที่ประกาศเป็นทางการจังหวัดสระบุรี*. สืบค้น 15 พฤษภาคม 2563, จาก <http://www.madchima.org>